

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΣΙΤΑΚΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΑ ΙΔΙΩΜΑΤΑ

ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΗΣ

Τομέας Γλωσσολογίας

Τμήμα Φιλολογίας

Πανεπιστήμιο Αθηνών

npantel@phil.uoa.gr

Abstract

The paper deals with the phenomenon of “tsitakismos” in the Modern Greek varieties of the Peloponnese (except Tsakonian and Maniot). The existence of the phenomenon was for a long time to a large extent neglected in the literature. In the present paper an attempt is made to recover the former geographic extension and to determine the types of “tsitakismos” present in the peninsula as well as its connection with other phonological isoglosses of Modern Greek.

1. Πρώτο μέρος.

1.1. Εισαγωγή.

Ο August Heisenberg έγραφε στα 1918 στο *Dialekte und Umgangssprache im Neugriechischen* (σ.58) τα εξής σχετικά με την παρουσία του τσιτακισμού στην Πελοπόννησο:

«Στην Πελοπόννησο η ουράνωση (ενν. τον τσιτακισμό) απαντάται στα τσακόνικα και στη Μάνη, ενώ σε όλες τις άλλες περιοχές φαίνεται να απουσιάζει».

Η άποψη αυτή πρέπει να αποδοθεί στην ελλιπή την εποχή εκείνη έρευνα επί των πελοποννησιακών ιδιωμάτων, αλλά ίσως και στη γενικότερη αντίληψη για την απουσία «έντονων διαλεκτισμών» από τα πελοποννησιακά ιδιώματα (πλην Τσακωνικής και Μανιάτικων), τη βάση σύμφωνα με την ίδια αντίληψη, της Κοινής Νεοελληνικής¹. Η πραγματικότητα όμως σε σχέση με το φαινόμενο του τσιτακισμού είναι πολύ διαφορετική, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι μία πρώτη απόπειρα συνολικότερης καταγραφής της φωνητικής υφής και της (παλαιότερης) γεωγραφικής εξάπλωσης του φαινομένου στα ιδιώματα της Πελοποννήσου. Δε θα γίνει αναφορά στο ζήτημα της απόλυτης χρονολόγησης του φαινομένου για το σύνολο της Νέας Ελληνικής και ειδικότερα για την Πελοπόννησο.

¹ Ο Heisenberg βέβαια δεν αναφέρει στο συγκεκριμένο έργο του τίποτε σχετικό με την απόδοση στην Πελοποννησιακή της ιδιότητας της βάσης της Κοινής Νεοελληνικής.

1.2. Ορισμός του φαινομένου.

Αν και με τον όρο *τσιτακισμός* θα μπορούσε να δηλωθεί οποιαδήποτε τροπή συμφώνου σε [ts]², στη νεοελληνική διαλεκτολογία με τον παραπάνω όρο συνήθως δηλώνεται η τροπή του άηχου υπερωικού κλειστού /k/ σε προστριβόμενα [ts] ή [tʃ] (ή και [tɕ]) στη θέση πριν από τα πρόσθια φωνήεντα /i/ και /e/. Στο φαινόμενο εντάσσεται και η τροπή του ηχηρού υπερωικού κλειστού /g/ σε [dz] ή [ɟʒ] (ή και [ɟʒ]). Παραδείγματα (δεν προσδιορίζεται το είδος του τσιτακισμού): *τσαι, τσεφάλι, τσεραμίδι, σσεπή, συτζενής, άτζελος, (ε)τσείνος, τσήπος, φαση, τσίτρινος, κότσινος, παιδάτσι, Γιαννάτσης, τσυρ-/τσυρά, κόστσινο, ζύτζι κ.λπ.*³.

Η πρόσθια πραγμάτωση των /k/ και /g/ (περισσότερο πρόσθια σε σχέση με την Κοινή Νεοελληνική, όπως περίπου στην κρητική διάλεκτο ή σε τμήμα της Μάνης⁴), αν και δεν μπορεί να ενταχθεί στον τσιτακισμό με τη στενή έννοια του όρου, αντιμετωπίζεται συχνά ως μία από τις «βαθμίδες»/ ένα από τα «στάδια» του τσιτακισμού (από διαχρονική σκοπιά). Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί στο ότι η πραγμάτωση αυτή αποτελεί μία από τις εκφάνσεις του ίδιου ευρύτερου φαινομένου της προσθίωσης (fronting) των υπερωικών και είναι διαχρονικά ένα πιθανό ενδιάμεσο στάδιο προς τον τσιτακισμό που έχει ως τελικό αποτέλεσμα φατνιακό προστριβόμενο [ts] (ή και [tɕ];). Το ενδιάμεσο αυτό στάδιο δεν είναι όμως, κατά τη γνώμη μου, απαραίτητο⁵.

Δεν υπάρχει πάντως απόλυτη συμφωνία ως προς το ποια ακριβώς φαινόμενα συνιστούν τσιτακισμό. Ο Trudgill (2003:54-57) χρησιμοποιεί τον όρο μόνο για τη δήλωση της τροπής των /k/ /g/ σε [ts] [dz], την οποία διαχωρίζει από την τροπή σε [tʃ] [ɟʒ] (ή και [tɕ] [ɟʒ]), την οποία με τη σειρά της κατατάσσει στην *ουράνωση των υπερωικών* (velar palatalization). Ο Newton

² Όπως, για παράδειγμα, η τροπή του *σ(σ)* σε *τσ* σε ορισμένα νησιωτικά ιδιώματα.

³ Δεν είναι σαφές αν η πραγμάτωση του ηχηρού προστριβόμενου ακολουθεί αυτή του ηχηρού κλειστού /g/, με αλλόφωνα με προερρίνωση και χωρίς προερρίνωση. Ο Δορμπαράκης π.χ. (1974:55) αναφέρει προερρίνωση για τη Δυτική Κορινθία (*ντζε, ντζι*, δηλαδή *άντζελος = άγγελος*).

⁴ Αυτή η πραγμάτωση θα νοείται στο εξής στην παρούσα μελέτη με τον όρο «πρόσθια πραγμάτωση». Πρβλ. επίσης την περιγραφή των διαφορών πραγματώσεων στον Mirambel (1929:132-136).

⁵ Βλ. π.χ. Κοντοσόπουλος 1979:303, Μπασέα-Μπεζαντάκου 1985:136. Το ζήτημα εντάσσεται στο ευρύτερο ζήτημα του φωνητικά «απότομου» (abruptness) ή «σταδιακού» (gradualness) των φθογγικών μεταβολών και, στην περίπτωση μας, της μεταβολής $k > ts$ (φατνιακό προστριβόμενο) (βλ. επίσης Lass 1997:221-226). Εάν δεχθούμε την ύπαρξη ενδιάμεσου σταδίου «έντονα προσθιωμένου» k , τότε η ακολουθία των μεταβολών έχει ως εξής: $k > c$ (όπως στην Κοινή Νεοελλ.) $> c$ (περισσότερο πρόσθιο) $>$ *φατνιακό προστριβόμενο* ts (ή ίσως και $tɕ$). Άλλη δυνατή ακολουθία μεταβολών περιλαμβάνει κατά τη γνώμη μου ως επόμενο στάδιο μετά το c (ουρανικό κλειστό) την τροπή του τελευταίου σε ουρανικοφατνιακό προστριβόμενο $tʃ$. Το ζήτημα είναι φυσικά πολύ ευρύ για να εξεταστεί στα πλαίσια της παρούσας συμβολής.

(1972:126-136) δεν χρησιμοποιεί τον όρο *τσιτακισμός* και ονομάζει την τροπή σε [tʃ] [ɕ] *softening*, το οποίο αντιμετωπίζει ως ένα από τα βήματα «παραγωγής», σύμφωνα με το μοντέλο γενετικής φωνολογίας της εποχής, του τελικού εξαγόμενου [ts] [dz]. Το βήμα [tʃ] [ɕ] > [ts] [dz] ονομάζει *απουράνωση* (depalatalization). Το ζήτημα που τίθεται είναι εάν, εκτός από το πρώτο στάδιο, δηλ. αυτό της ουρανικής πραγμάτωσης των /k/ /g/ στη θέση πριν από πρόσθια φωνήεντα (/e/, /i/) –στάδιο που είναι κοινό στις περισσότερες νεοελληνικές ποικιλίες που δεν έχουν τσιτακισμό, της Κοινής Νεοελληνικής συμπεριλαμβανομένης- είναι απαραίτητη η υπόθεση περί των υπολοίπων ενδιάμεσων –είτε με την καθαρά διαχρονική έννοια (βλ. πιο πάνω) είτε με τη συγχρονική έννοια- βημάτων μέχρι τα [ts] [dz], δηλαδή τον κατ’ εξοχήν τσιτακισμό με την έννοια του Trudgill. Πρόκειται για ένα ευρύτερο ζήτημα, η πραγμάτευση του οποίου ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας μελέτης. Σε αυτήν ως «τσιτακισμός» θα νοείται, όπως στην παραδοσιακή διαλεκτολογία, η τροπή των /k/ /g/ σε προστριβόμενα, ενώ θα συνεξεταστεί η παρουσία της πρόσθιας πραγμάτωσης των παραπάνω κλειστών συμφώνων στη θέση πριν από πρόσθια φωνήεντα σε πελοποννησιακά ιδιώματα.

1.3. Ο τσιτακισμός στις νεοελληνικές διαλέκτους και ιδιώματα⁶.

Ο τσιτακισμός είναι ένα φαινόμενο ευρέως διαδεδομένο στις νεοελληνικές γλωσσικές ποικιλίες. Καταγράφεται σε κυκλαδικά και δωδεκανησιακά ιδιώματα, στην κυπριακή διάλεκτο, στα κατωϊταλικά ιδιώματα, στο ιδίωμα της Σκύρου, σε ιδιώματα της Χίου, σε τμήμα της Μάνης, την τσακωνική διάλεκτο, στη Λέσβο, στην οφίτικη Ποντιακή κ.λπ. Ο τσιτακισμός αποτελεί επίσης ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα των ιδιωμάτων της ομάδας Μεγάρων-Αίγινας-παλαιάς Αθήνας-κεντρικής και νότιας Εύβοιας (Κύμη, Αλιβέρι, Πλατανιστός, Κάρυστος κ.λπ.). Υπάρχουν επίσης καταγραφές και μαρτυρίες για την ύπαρξη του φαινομένου και σε τμήματα της Στερεάς Ελλάδας, όπου μιλούσαν βόρεια ή ημιβόρεια ιδιώματα (Αράχοβα και Άγιος Γεώργιος Βοιωτίας, Δεσφίνα Παρνασσίδος –Φωκίδα-, Αμφίκλεια –πρώην Δαδί- Λοκρίδος –Φθιώτιδα-)⁷. Η παρουσία του τσιτακισμού στις δύο τελευταίες ομάδες (Μέγαρα κ.λπ., και τμήματα της Βοιωτίας, της Φωκίδας και της Λοκρίδας) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της γειτνίασής τους με τμήματα της Πελοποννήσου (Κορινθία, Ανατολική Αχαΐα), όπου έχει καταγραφεί το φαινόμενο,

⁶ Βλ. Γεωργακάς 1982: 197-207 για εκτενή βιβλιογραφία και επισκόπησή της.

⁷ Deffner 1871:36-37, Foy 1879: 57 («οι Λοκροί λένε σσιζώ, σσιουλί, σσιύφτω»), Κούσουλας 1904:51, ΙΑΝΕ 312 (έτος 1918, σελ.γ’ του παραρτήματος), ΙΑΝΕ 568 (έτος 1936 –συλλογέας: Δ.Γεωργακάς-, στον πρόλογο), Thumb *Handbuch* σελ.15 και 190, ΙΑΝΕ 1339 (έτος 1993), ΣΛ 3132 (έτος 1978). Για το ιδίωμα της Αράχοβας (ΙΑΝΕ 312) και της Αμφίκλειας (Κούσουλας 1904:51) μάλιστα έχει αναφερθεί η παρουσία «αντιτσιτακιστικής» τάσης με δείγματα υπερδιόρθωσης (*κιούπα, κιαρούχι, κιούπα, κεκούρι, κιοπάνης*). Ανάλογες περιπτώσεις έχουν καταγραφεί και στην Πελοπόννησο, π.χ. *έκι παπούκια Τριπολικιά* (βλ. Βέης 1921:193) και αλλού (βλ. Γεωργακάς 1982:198).

αν μάλιστα ληφθούν υπόψη και άλλα κοινά στοιχεία που συνδέουν τα πελοποννησιακά ιδιώματα με τις προαναφερθείσες περιοχές. Στην παρούσα μελέτη δεν μπορεί φυσικά να γίνει λεπτομερής αναφορά στον τύπο του τσιτακισμού σε καθεμία από τις εξωπελοποννησιακές ποικιλίες, στις οποίες εμφανίζεται, ούτε στην ακριβή σχέση μεταξύ των ποικιλιών που εμφανίζουν το φαινόμενο⁸.

1.4. Το φαινόμενο του τσιτακισμού στην Πελοπόννησο γενικά: Βιβλιογραφική παρουσίαση. Γλωσσογεωγραφικός εντοπισμός στην μέχρι σήμερα έρευνα.

Στη γλωσσολογική βιβλιογραφία οι αναφορές στην παρουσία του φαινομένου στα (μη μανιάτικα και μη τσακωνικά) πελοποννησιακά ιδιώματα είναι σπάνιες και σύντομες ώστε να κυριαρχεί γενικά η αίσθηση ότι το φαινόμενο ήταν ανύπαρκτο στην περιοχή, παρότι έχει καταγραφεί από παλαιότερα. Το παραπάνω απόσπασμα του Heisenberg (1918) είναι χαρακτηριστικό, αν και ο ίδιος είναι προσεκτικός στη διατύπωσή του. Ο P.Trudgill (2003:56-57) αποκλείει επίσης την Πελοπόννησο από τις περιοχές, στις οποίες απαντάται ο τσιτακισμός. Υπό την έννοια, με την οποία χρησιμοποιεί ο ίδιος τον όρο βέβαια ήταν πιθανόν όντως όχι ιδιαίτερα διαδεδομένος (βλ. πιο κάτω). Η παρουσία του φαινομένου επισημαίνεται / καταγράφεται κυρίως σε συλλογές υλικού από διάφορα αρχεία ή σε παλαιότερες σύντομες δημοσιεύσεις, όπως π.χ. του Άμαντου (1930α-β), ή του Ν. Βέη (1921:192), ο οποίος υπήρξε πιθανόν ο πρώτος που τόνισε τη σημαντική θέση της Πελοποννήσου σε ό,τι αφορά το συγκεκριμένο φαινόμενο. Τέλος, επισημαίνεται / καταγράφεται σε γλωσσικό υλικό που παραθέτουν ντόπιοι συγγραφείς αναφερόμενοι στο ιδίωμα της ιδιαίτερης πατρίδας τους σε έργα τους για την τοπική ιστορία και λαογραφία, δηλαδή σε μη εξειδικευμένες δημοσιεύσεις.

Από τις παλαιότερες ρητές σχετικές αναφορές, χωρίς όμως ιδιαίτερη ακρίβεια, είναι αυτές του Thumb στα τέλη του 19^{ου} αι.-αρχές του 20^{ου}: «...[Ο τσιτακισμός απαντάται] σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου (επίσης στην Τσακωνιά και τη Μάνη)» (*Handbuch*, σελ.15)», «...όπως παρατήρησα στο οροπέδιο της Τριπολιτσάς και στη Σπάρτη σε ένα σύντομο περασμά μου, η

⁸ Ο Trudgill (2003:56-57) υποθέτει ακολουθία μεταβολών [k] > [tʃ] > [tɕ] > [ts] (σ.57) και ερμηνεύει την παρουσία οποιουδήποτε από αυτά τα εξελικτικά στάδια στις ποικιλίες της Εύβοιας-Μεγάρων-Αθήνας-Μάνης, νήσων νότιου Αιγαίου, Κρήτης και Κύπρου ως αποτέλεσμα ενός ενιαίου κύματος εξάπλωσης του φαινομένου από μια πυρηνική περιοχή, την οποία τοποθετεί στα Μέγαρα-Αθήνα-Τσακωνιά-Κυκλάδες, επειδή οι περιοχές αυτές κατά τον ίδιο εμφανίζουν το τελευταίο στάδιο ([ts]), ενώ οι άλλες περιοχές κάποιο από τα επόμενα (δηλαδή τα ενδιάμεσα). Όμως εκτός του ότι δεν είναι βέβαιο αν η ακολουθία των μεταβολών είναι σε όλες τις περιπτώσεις αυτή ακριβώς, οι ακριβείς πραγματώσεις σε πολλές περιοχές ή δεν είναι γνωστές ή πρέπει να ελεγχθούν, ενώ στο χάρτη (σ.56) έχουν παραλειφθεί περιοχές όπως η Πελοπόννησος, η Λέσβος, η Χίος, τμήματα της Στερεάς Ελλάδας κ.λπ. (βλ. ακριβέστερο χάρτη στο Γεωργακάς 1982:200). Επιπλέον, επειδή πρόκειται για φαινόμενα διαγλωσσικώς σχετικά συνήθη, επιβάλλεται προσοχή σε ό,τι αφορά υποθέσεις περί της πορείας της γεωγραφικής τους εξάπλωσης.

προφορά του ουρανικού *k* ως *tš* (ή *ts*) απαντάται στα ορεινά χωριά, ακούγεται όμως σπάνια στις πόλεις, παρόλο που οι κάτοικοι των πόλεων αυτών κατ' ουδένα τρόπο δε μιλούν ακόμη την Νεοελληνική Κοινή» (1901:35), «[ο τσιτακισμός απαντάται] στην περιοχή του Ταύγετου (συμπεριλαμβανομένης της Μάνης), σε τμήματα της Μεσσηνίας και Αρκαδίας (έτσι στην Ανδρίτσεινα και στα ορεινά χωριά που βρίσκονται στις παρυφές της πεδιάδας της Τεγέας)» (1901:190). Σύντομη και ασαφής τόσο ως προς τη γεωγραφική εξάπλωση του φαινομένου όσο και ως προς τη φωνητική πραγμάτωση αναφορά γίνεται επίσης από τον Σκιά το 1903 (σ.40)⁹: «Εἶναι γνωστότατον π.χ. ὅτι [...] οἱ κάτοικοι τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων προφέρουσι τὸ κ πρὸ τοῦ ι καὶ ε ὡς τσ...». Ἄγνωστο εἶναι ἀν με τον ὀρο *ανατολική Πελοπόννησος* εννοεῖ και περιοχές εκτός Τσακωνίας, ἀν και εἶναι ἀρκετά πιθανό. Ο Γ.Χατζιδάκις στη μελέτη του για το μεγαρικό ἰδίωμα ἀναφέρει ὅτι «τὸ φαινόμενον τοῦτο τοῦ τσιτακισμοῦ παρατηρεῖται καὶ ἐν ἄλλοις ἰδιώμασι τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς, λ.χ. ἐν τῷ τῆς Ἀνδριτσεινῆς, Δημητσάνης, Λεβιδίου τῆς Ἀρκαδίας...» (σ.81).

Μέχρι σήμερα πάντως δεν έχει γίνει συνολική απόπειρα καταγραφῆς της φύσης και της γεωγραφικῆς εξάπλωσης του φαινομένου στην Πελοπόννησο. Την ἀναγκαιότητα της καταγραφῆς ἐπισήμαινε ἀπὸ το 1930 ο Κ. Ἄμαντος (σ.261 και 536-537), για ἱστορικούς λόγους ὁμως, καθὼς θεωροῦσε ὅτι η παρουσία και η γεωγραφικῆς εξάπλωση του φαινομένου παραπέμπει σε ἱστορικά δεδομένα και ἀντανακλά την ἐποικιστικὴ ἱστορία της χερσονήσου. Στην παρούσα συμβολή γίνεται μία πρώτη ἀπόπειρα συνολικότερης καταγραφῆς, η οποία βέβαια δεν μπορεῖ να θεωρηθεῖ ολοκληρωμένη, ἐφόσον ὑπάρχουν ἀκόμα σημαντικά κενά στην καταγραφή των πελοποννησιακῶν ἰδιωμάτων, ἐνὼ δεν μπορεῖ πρὸς το παρόν να γίνει πλήρης ἱστοριοδιαλεκτολογικὴ ἐξέταση. Ο βαθμὸς ὑποχώρησης των πελοποννησιακῶν ἰδιωμάτων (σε μερικὲς περιπτώσεις ἀρκετά πρῶιμα) δυσχεραίνει τον προσδιορισμὸ της ἀκριβοῦς γεωγραφικῆς ἐκτασης του φαινομένου, ἀν και μποροῦν να ἐντοπιστοῦν θύλακες διατήρησῆς του σε ζωντανή χρήση (π.χ. σε οἰκισμοὺς της Γορτυνίας). Η πρῶιμη διεῖσδυση κοινότερων μορφῶν λόγου, πιθανόν και η ἐπαφή με γειτονικὲς μη τσιτακίζουσες περιοχές συνέβαλαν στην ὑποχώρηση του φαινομένου σε σημεῖο που να διατηροῦνται σε ὀρισμένες περιπτώσεις μεμονωμένα και χαρακτηριστικά μόνο δείγματα σε ζωντανή χρήση (π.χ. στο ὑποκοριστικὸ ἐπίθημα *-άκι* > *-άτσι*) ἢ να διατηρεῖται μόνο η ἀνάμνηση της παλαιότερης ὑπαρξης του φαινομένου¹⁰. Ἐτσι η ἐρευνα

⁹ Ἀνδρέας Σκιάς (Καλαμάτα 1861-Ἀθήνα 1922). Ἀρχαιολόγος, φιλόλογος και συγγραφέας, καθηγητῆς της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1910-1922).

¹⁰ Ο Κ. Ἄμαντος ἤδη το 1930 (1930α:261) σημείωνε ὅτι ο τσιτακισμὸς «βαθμηδὸν ἐκλείπει ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς κοινῆς νέας ἑλληνικῆς», ἐνὼ ο Ι.Κακριδῆς στα 1930 (σ.262, ὑποσημ.2) ἐπισήμαινε ὅτι στην παράκτια Συκιὰ Κορινθίας «τσιτακίζουσι τῶρα πια μόνο οἱ πολὺ γέροι». Ο συντάκτης του ἱστορικοῦ Λεξικοῦ

λαμβάνει αναγκαστικά τη μορφή «γλωσσικής αρχαιολογίας», υπό την έννοια ότι, και λόγω της γενικότερης αγνόησης (ή υποτίμησης) του φαινομένου στην εξειδικευμένη βιβλιογραφία σε ό,τι αφορά την Πελοπόννησο, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη να αποκαλυφθεί πρωτίστως η πρότερη γεωγραφική εξάπλωσή του, η οποία έχει σημασία για τη νεοελληνική γλωσσογεωγραφία. Το ζήτημα αποκτά ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον όταν συνδεθεί με άλλα φαινόμενα: Τσιτακισμός εμφανίζεται και στη θέση πριν από παλαιότερο /y/ (από αρχ.ελλ. *v* /y/ και *oi* /oi/): *στσουνί* (σκοινί), *στσούβω* ή *στσούφτω* (σκύβω), *τσουλιά* (κοιλιά), *τσουμάται* (κοιμάται) κ.λπ. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, όπως δείχνει το διαθέσιμο ιδιοματικό υλικό, ο τσιτακισμός φαίνεται να συνοδεύεται πάντοτε από την παρουσία του φαινομένου της τροπής του /y/ σε [i̯u] (ή «οπισθίωσης» -backing- του /y/ σε /u/ κατ' άλλους)¹¹, όπως είχε επισημανθεί παλαιότερα για πρώτη φορά από τον Ι.Κακριδή (1930:262). Δείγματα της τροπής /y/ σε [i̯u] καταγράφονται για πελοποννησιακά ιδιώματα μόνο σε περιβάλλον μετά από υπερωικό σύμφωνο (/k/, /g/, /x/, π.χ. *κιουλιά* / *τσουλιά*, *γιούρω*, *άχιουρω*)¹². Έτσι η Πελοπόννησος φαίνεται να μπορεί να διακριθεί σε δύο ευρύτερες ζώνες (όχι απαραίτητα γεωγραφικά συνεχείς) με τσιτακισμό και την τροπή /y/ > [i̯u] από τη μία πλευρά, και απουσία των παραπάνω φαινομένων από την άλλη (π.χ. *τσουλιά* : *κοιλιά*), γεγονός που έχει σημασία και για τη γλωσσική ιστορία της χερσονήσου. Τέλος δεν μπορεί να αναμένεται απόλυτη φωνητική ακρίβεια, αφενός λόγω της υποχώρησης του φαινομένου και αφετέρου λόγω του ότι δεν έχουν ακόμη πραγματοποιηθεί σχετικές αναλύσεις με ειδικά όργανα, επομένως και η ακριβής γλωσσογεωγραφική τοποθέτηση των διαφόρων πραγματώσεων είναι εξαιρετικά δυσχερής. Προς το παρόν μπορούν να γίνουν κυρίως γενικότερες παρατηρήσεις.

1.4. Πηγές.

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα είναι ποικίλες:

(α) Καταγραφή προφορικού λόγου. Η καταγραφή του προφορικού λόγου μπορεί να γίνεται είτε στα πλαίσια συλλογής γλωσσικού υλικού καθ' εαυτού (π.χ. συλλογές γλωσσικού υλικού του

Ι.Πούλος σε συλλογή του από το Λυγουριό της Αργολίδας διαπίστωνε στα 1936 ότι «εύρίσκεται μὲν τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐν πλήρει ὑποχώρησει, τῆς γλώσσης τῶν κατοίκων προσαρμοζομένης πρὸς τὴν κοινῶς λαλομένην» και ὅτι «ἐὰν εὐκόλως διαπιστοῦται εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν υπερηλικῶν, ἀντιθέτως εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν νεωτέρων καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν μέσης ἡλικίας δυσκόλως διαπιστοῖ τις φαινόμενα τσιτακισμοῦ» (ΙΑΝΕ 570, στον πρόλογο).

¹¹ Βλ. Newton 1972:19-23. Σχετικά με τη μεταβολή αυτή στη Νέα Ελληνική γενικά βλ. και Shipp 1965.

¹² Δείγματα της τροπής αυτής διαθέτουμε βέβαια και από πελοποννησιακές ποικιλίες, στις οποίες δεν έχει με βεβαιότητα καταγραφεί τσιτακισμός. Συνήθως όμως πρόκειται για μεμονωμένα δείγματα, η παρουσία των οποίων επιδέχεται ίσως διαφορετική ερμηνεία.

Κέντρου Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων –πρώην Ιστορικού Λεξικού- της Ακαδημίας Αθηνών-ΙΛΝΕ) είτε για τη συλλογή λαογραφικού υλικού¹³.

(β) Βιβλιογραφική καταγραφή του φαινομένου σε διαφόρων ειδών δημοσιεύσεις, όπως άρθρα, μελέτες, βιβλία-δημοσιεύματα του τοπικού τύπου ή τοπικών συλλόγων που αφορούν τη λαογραφία συγκεκριμένων περιοχών ή οικισμών κ.λπ.

(γ) Έμμεσες πηγές. Σε αυτές μπορεί να περιληφθεί ονοματολογικό και τοπωνυμικό υλικό με δείγματα του φαινομένου, προφορικές μαρτυρίες για την (παλαιότερη) ύπαρξη του φαινομένου στο ιδίωμα ενός οικισμού, οι οποίες πρέπει φυσικά να ελέγχονται και να διασταυρώνονται όπως και οι καθαρώς γραπτές πηγές¹⁴. Όλα αυτά στην περίπτωση που δεν υπάρχει άμεση καταγραφή τού φαινομένου. Επίσης σκωπτικές αναφορές από κατοίκους γειτονικών οικισμών, το ιδίωμα των οποίων δεν εμφανίζει τον τσιτακισμό¹⁵, καθώς και δείγματα υπερδιόρθωσης, όπως π.χ. *κακίκι*, *κορίκι* = *κατσίκι*, *κορίτσι*¹⁶.

(δ) Έγγραφα (π.χ. νοταριακά) παλαιότερων εποχών, στα οποία εμφανίζονται δείγματα του φαινομένου.

2. Δεύτερο μέρος: Γεωγραφική κατανομή του φαινομένου.

2.1. Γενικά.

Η γεωγραφική κατανομή του φαινομένου στην Πελοπόννησο θα παρουσιαστεί για καθαρά πρακτικούς λόγους με βάση τη σήμερα ισχύουσα διοικητική διαίρεση της χερσονήσου σε νομούς, θα τονιστεί όμως η γεωγραφική συνέχεια του φαινομένου εκατέρωθεν ορίων νομών. Επίσης θα χρησιμοποιηθεί ειδικότερα και η παλαιότερη υποδιαίρεση των νομών σε επαρχίες.

Ο τσιτακισμός καταγράφεται σε τμήματα όλων των νομών της Πελοποννήσου, ιδιαίτερα διαδεδομένος όμως είναι στην Αρκαδία και την Κορινθία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η παρουσία του φαινομένου στην Ελληνική, η οποία χρησιμοποιείτο σε αρβανιτόφωνους οικισμούς, π.χ. της Κορινθίας, της Αργολίδας και της Αρκαδίας, γεγονός που πιθανόν παραπέμπει σε σχετικά πρόιμη διείσδυση της ελληνοφωνίας¹⁷. Η κατάσταση περιπλέκεται βέβαια από τις εποχικές

¹³ Συλλογές του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών (συντομογραφία: ΣΛ), συλλογές του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών (συντομογραφία: ΚΕΕΛ).

¹⁴ Η περίπτωση να συγχέονται, ειδικά στις παλαιότερες πηγές, τα αρθρωτικός και ακουστικός κοντινά «πρόσθιο *k*» και «φατνιακό προστριβόμενο *ts*» και αυτό να οδηγεί στη γραπτή απόδοση της πρώτης ως *ss* δεν μπορεί να αποκλειστεί.

¹⁵ Οι κάτοικοι διαφόρων μη τσιτακιζόντων οικισμών απέδιδαν σε κατοίκους γειτονικών τσιτακιζόντων οικισμών διάφορες σκωπτικές προσωνυμίες όπως π.χ. *τσιτσέδες* (από το *τσι=και*).

¹⁶ Βλ. υποσημ.7. Βλ. επίσης Γεωργακάς 1982:198, όπου το φαινόμενο αναφέρεται ως *de-affrication* («απο-προστριβοποίηση») ή *καππακισμός*.

¹⁷ Σύμφωνα με τον γνωστό γορτύνιο ιστοριοδίφη Τάκη Κανδηλώρο (1874-1934) τα χωριά Λουκά και Ντάρα (Δάρας) της Επαρχίας Μαντινείας (Αρκαδία) ήταν έως την εποχή της Επανάστασης του 1821

μετακινήσεις ή τις συνεχείς μετεγκαταστάσεις πληθυσμών, κυρίως ορεινών στα πεδινά και τα παράλια. Στις μετεγκαταστάσεις αυτές τσιτακίζοντες πληθυσμοί θα εγκαταστάθηκαν ανάμεσα σε μη τσιτακίζοντες πληθυσμούς. Επιπλέον οι ζώνες εξάπλωσης του φαινομένου σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζουν γεωγραφική ασυνέχεια. Ας δούμε λεπτομερέστερα τη γεωγραφική κατανομή του φαινομένου κατά νομούς, επαρχίες και οικισμούς, όπως καταγράφεται στην έρευνα και τις υπόλοιπες προαναφερθείσες πηγές κυρίως από τα του τέλη του 19^{ου} αι. και εφεξής¹⁸:

2.2. Κορινθία (μία επαρχία). Οι τσιτακίζουσες περιοχές καλύπτουν ένα εκτεταμένο τμήμα της ελληνόφωνης Κορινθίας και περιλαμβάνουν τους εξής οικισμούς:

Αρκετούς από τους ελληνόφωνους οικισμούς της ανατολικής Κορινθίας: Αγιονόρι, Χίλιομοδι (το οποίο κατοικήθηκε κυρίως μετά την Επανάσταση του 1821 από κατοίκους του ορεινού Αγιονορίου¹⁹), Άγιος Βασίλειος, Στεφάνι²⁰, Κλένια, Νεμέα (πρώην Άγιος Γεώργιος)²¹, πιθανότατα και άλλους.

Στη δυτική Κορινθία τους εξής οικισμούς που ανήκαν στους πρώην δήμους Ευρωστίνης (εκτός του χωριού Σαραντάπηχο), Τρικάλων (εκτός του χωριού Καρυά) και Πελλήνης²². Αρκετοί από τους οικισμούς που αναφέρονται ως τσιτακίζοντες ήταν παλαιότερα αρβανιτόφωνοι ή -έστω από κάποια σχετικά πρώιμη εποχή και ύστερα- δίγλωσσοι²³.

Στον πρώην *Δήμο Ευρωστίνης* (οι πρώην αρβανιτόφωνοι οικισμοί σημειώνονται με αστερίσκο): Δερβένι, Εβροστίνα (Ζάχολη)²⁴, Καραβιάνικα, Κούτος (σημ. Χελυδόρειο), *Κούτσι (σημ. Κορφιώτισσα), *Λούζι (σημ. Ελληνικό), Λυκοποριά, *Λουτρό, Πύργος, Στόμιο, *(Μ)πιτσά, *Σκούπα (σημ. Καλλιθέα), *Τσερ(ε)γούνι (σημ. Βρυσούλες).

δίγλωσσα, ενώ έως τις αρχές του 20ού αι. τα αρβανίτικα είχαν εκλείψει στους οικισμούς αυτούς («Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», τόμος Ε', σ.533, στήλη β', κάτω).

¹⁸ Κατά την παρουσίαση των περιοχών και οικισμών αλλά και στη βιβλιογραφία, δεν μπορεί –για λόγους οικονομίας χώρου- να γίνει αναφορά σε όλες τις δημοσιεύσεις και τις συλλογές, οι οποίες χρησίμευσαν ως πηγές. Δίνονται μόνο οι περισσότερες της μιας πηγές (συλλογές, δημοσιεύσεις) για κάποια περιοχή ή κάποιο οικισμό, ενώ σε ό,τι αφορά τις δημοσιεύσεις δίνεται έμφαση στις εξειδικευμένες δημοσιεύσεις χωρίς φυσικά να παραγνωρίζεται στο ελάχιστο η συμβολή των τοπικών εκδόσεων, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ακριβέστερες, και επομένως υπήρξαν πολύτιμες για την παρούσα έρευνα.

¹⁹ Μηλιαράκης 1886:167. Για το Χίλιομοδι: ΣΛ 223 (έτος 1968), ΣΛ 585 (έτος 1969), προσωπική έρευνα.

²⁰ Ιστοσελίδα του Πολιτιστικού Συλλόγου Στεφανίου, ΣΛ 3120, προσωπική έρευνα.

²¹ Άμαντος 1930β:536, ΚΕΕΑ 1204 (έτος 1938).

²² Βλ. επίσης Άμαντος 1930:536-537, Δορμπαράκης 1974, Δορμπαράκης-Πανουτσοπούλου 1992:424, Ι.Κακριδής 1924 -χειρόγραφο αριθ.420 του ΙΑΝΕ-).

²³ Οι πληροφορίες σχετικά με τη γλωσσική ταυτότητα των οικισμών της περιοχής στον Μηλιαράκη (1886).

²⁴ Δείγματα τσιτακισμού αλλά και υπερδιόρθωσης, που μαρτυρεί εμμέσως την παρουσία του τσιτακισμού, υπάρχουν σε παλαιά (18^{ος} - αρχές 19^{ου} αι.) έγγραφα της Μονής Προφήτου Ηλιού στη Ζάχολη (Εβροστίνα): *ενρί<σ>τζετα* (*ενρίστσετα*) = *ενρίσκετα*, *μούλτζια* (*μούλτσια*) = *μούλκια*. Δείγματα υπερδιόρθωσης: *χογγέτι* αντί *χοτζέτι* (τουρκ.), *χαγκη-* ή *χαγγη-* = *χατζη-* (Ι.Γιανναροπούλου, «Η παρά την Ζάχολη Κορινθίας μονή του Προφήτου Ηλιού», *Πελοποννησιακά Ζ'* (1970), σ.78-124.

Στον πρώην Δήμο Τρικάλων²⁵: Γελλίνοι, Ζούγρα, Καμάρι, Μάζι (σημ. Ξανθοχώρι), Ξυλόκαστρο, Ρέθι, Σοφιανά, Τρίκαλα. Επίσης ο οικισμός Συκιά²⁶ του πρώην Δήμου Σικυώνος.

Στον πρώην *Δήμο Πελλήνης*: Ο συγκεκριμένος δήμος αναφέρεται από τον Δορμπαράκη ως εξ ολοκλήρου τσιτακίζων. Σύμφωνα με τον Μηλιαράκη (1886:159) ελληνόφωνοι (αποκλειστικά τουλάχιστον) ήταν μόνο οι κάτοικοι του χωριού Μάννα (πρώην Μάρκασι), ενώ οι υπόλοιποι οικισμοί (Βελ(λ)ίνα, Βλαντούσα –σημ. Στύλια-, Κλημέντι, Καίσαρι, Παναρίτι) ήταν αρβανιτόφωνοι (ή δίγλωσσοι).

Ο τσιτακισμός υπήρχε επίσης, σύμφωνα με τον Δορμπαράκη (ΙΑΝΕ 705:138) και σε ένα μόνο από τους οικισμούς του πρώην Δήμου Φενεού, τα Καλύβια, ως νησίδα στο εσωτερικό μίας ζώνης απουσίας τσιτακισμού.

2.3. Αχαΐα: Η ζώνη του τσιτακισμού εκτείνεται από τη δυτική Κορινθία στο ανατολικό άκρο του γειτονικού Νομού Αχαΐας, σε περιοχές, οι οποίες διοικητικά παλαιότερα ανήκαν στις επαρχίες Αιγιαλείας και Καλαβρύτων, πιο συγκεκριμένα στους τέως δήμους Αιγών, Νωνάκριδος και Φελλόης²⁷, καθώς και στην ομάδα των λεγόμενων «Κλουτσινοχωρίων» (ή «Κλουκίνες»). Πρόκειται για τους εξής οικισμούς: Ακράτα, Βαλιμή, Εξοχή (πρώην (Α)ράχοβα), Μοναστήρι (πρώην Βεργοβίτσα), Όαση (πρώην Σβιρού), Βελ(λ)ιά, Σινεβρό, Περιθώρι, και τα Κλουτσινοχώρια²⁸: Αγία Βαρβάρα, Αγρίδι, Ζαρούχλα, Μεσορούγι, Περιστέρα, Σόλος, Χαλκιάνικα²⁹. Υπάρχουν επίσης ασαφείς μαρτυρίες και ενδείξεις και για άλλους οικισμούς της Επαρχίας Καλαβρύτων.

2.4. Αργολίδα: Η παρουσία του τσιτακισμού στην Αργολίδα μαρτυρείται με βεβαιότητα, η ακριβής γεωγραφική του εξάπλωση παραμένει όμως ασαφής. Καταγράφηκε το 1936 στο Λυγουριό της Επαρχίας Ναυπλίας από τον Ι.Πούλο (ΙΑΝΕ 570), ο οποίος επισήμανε ότι ήταν ήδη την εποχή εκείνη σε υποχώρηση. Στοιχεία για την ύπαρξη του φαινομένου σε άλλους γειτονικούς οικισμούς της περιοχής Ναυπλίας προς το παρόν δεν υπάρχουν, αν και είναι αρκετά

²⁵ Σύμφωνα με τον Μηλιαράκη (1886:120), ο Δήμος Τρικάλων «είνε ο μόνος εκ των της Κορινθίας, ένθα δεν υπάρχουσι παντάπασιν Αλβανοί». Ο ίδιος πιθανολογεί (σελ.172), με βάση την παρουσία αρβανιτικών τοπωνυμίων όπως *Ρέθι* την παλαιότερη ύπαρξη Αρβανιτών στην περιοχή.

²⁶ Σύμφωνα με τον Κακριδή (1930:262, υποσημ.2) ο πληθυσμός αποτελέστηκε κυρίως από κατοίκους των Τρικάλων Κορινθίας.

²⁷ ΙΑΝΕ 705 (έτος 1957, Π.Δορμπαράκης):138.

²⁸ ΙΑΝΕ 419 (έτος 1924, συλλογέας: Ι.Κακριδής), Κακριδής 1930:262.

²⁹ Η ονομασία του οικισμού μαρτυρείται μάλιστα ως *Χαλιτζάνικα* (=Χαλτσάνικα, στο: Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Αργεία Γη: από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17^{ου}-αρχές 19^{ου} αι.)*, έκδοση Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2003, σ.75,120). Δείγμα τσιτακισμού καταγράφεται και σε έγγραφο του 1736 συμβιβασμού μεταξύ των γειτονικών Κλουτσινοχωρίων Περιστέρας και Μεσορουγίου: *τσιάλα* = κι άλλα (Κων.Ν.Τριανταφύλλου, «Έγγραφο έτους 1736 συμβιβασμού χωρίων Περιστέρας και Μεσορρουγίου», *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 2 (1970):173-177, το παράδειγμα στη σ.174).

πιθανή. Υπάρχουν επίσης καταγραφές από οικισμούς του αργολικού κάμπου³⁰ ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί η παρουσία του και στο λόγο τμημάτων του πληθυσμού της πόλης του Άργους. Κατά τα άλλα οι μόνες αβέβαιες περαιτέρω μαρτυρίες προς το παρόν είναι τα τοπωνύμια *Κουρτάτσι* (=Κουρτάκη) και *Τσιβέρι* (=Κιβέρι)³¹, που ονομάζουν γνωστούς οικισμούς της περιοχής και εμφανίζονται με τη μορφή αυτή σε βενετικά και άλλα κατάστιχα και σχεδιαγράμματα, και καταλόγους της περιόδου 1700-1830 (Civeri, Curta(z)zi)³². Σε ό,τι αφορά την παρουσία του φαινομένου στην πρώην αρβανιτόφωνη (ή δίγλωσση) Επαρχία Ερμιονίδος δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία³³. Στοιχεία για την γεωγραφικά αργολική Επαρχία Τροιζηνίας³⁴, στην οποία σύμφωνα με τον Μηλιαράκη (1886:202) μόνος ελληνόφωνος οικισμός ήταν παλαιότερα η Τροιζήνα (πρώην Δαμαλάς) επίσης απουσιάζουν.

2.5 Αρκαδία: Στην Αρκαδία, εκτός από την Κορινθία, εντοπίζεται ο κύριος όγκος των μαρτυριών και καταγραφών για την παρουσία του φαινομένου, με τις επαρχίες Γορτυνίας και Μαντινείας να συγκεντρώνουν το πυκνότερο πλέγμα τσιτακιζόντων οικισμών:

2.5.1. Επαρχία Μαντινείας: Το φαινόμενο ήταν ευρέως διαδεδομένο στον κάμπο της Τρίπολης (Τριπολιτσάς) και των γύρω περιοχών, ενώ ο Thumb (1901:35) μαρτυρεί ότι ακουγόταν, αν και σπάνια πλέον στην εποχή του, και μέσα στην Τρίπολη. Υπάρχουν πάντως μαρτυρίες και καταγραφές για το ότι την εποχή της απελευθέρωσης από την οθωμανική κυριαρχία το φαινόμενο ήταν σύνθητες εντός της πόλης³⁵.

³⁰ Π.χ. Ανυφί, Πασάς (Μπασιά ή Ίναχος).

³¹ Με τη μορφή *Τσιβέρι* στον Μηλιαράκη σ.32 και 41. Βλ. επίσης Αγγ.Νεζερίτης 1998, Λεξικόν της βυζαντινής Πελοποννήσου, Αθήνα 1998, σ.192.

³² Ε.Δ.Λιάτα 2003 (βλ. πιο πάνω υποσημ.29). Η σημερινή επίσημη ονομασία των οικισμών αυτών θα μπορούσε βέβαια να είναι το αποτέλεσμα επέμβασης από την πλευρά λογίων/του κράτους με σκοπό την «ελληνοποίηση» / τον «εξευγενισμό» των τοπωνυμίων. Το Κουρτάκι εμφανίζεται βέβαια και ως *Curtachi* (*chi* = κι, Λιάτα, σ.25).

³³ Σε επιτόπια έρευνα στα πλαίσια αποστολής του ΙΑΝΕ το έτος 1997 στην περιοχή διαπιστώθηκε μόνο τάση για (έντονη) προσθίωση του /k/ (βλ. ΙΑΝΕ 1386, συλλ.: Ν.Παντελίδης).

³⁴ Σήμερα ανήκει διοικητικά στο Νομό Αττικής.

³⁵ Δείγματα τσιτακισμού εμφανίζονται σε παλαιά δικαιопρακτικά έγγραφα από την Τριπολιτσά: *καπάτζια* (*καπάτσια* = καπάκια, σε προκοσούμφο του 1794), *να γροϊτζόνται* (*να γροϊσόνται* = να γροικιόνται, έτος 1818), *σκολαρίτζα* (=σκουλαρίκια, έτος 1824, στο ίδιο έγγραφο και το υπερδιορθωμένο *τεγκερέδες* (=τετζερέδες) (βλ. Τ.Α.Γριτσόπουλος 1972, «Αρκαδικά Ι. Δικαιοπρακτικά έγγραφα Τριπολιτσάς», *Γορτυνιακά* 1.143-163). Σε αναφορά σχετικά με την κατάσταση της εκπαίδευσης στην Τριπολιτσά των πρώτων χρόνων της απελευθέρωσης διαβάζουμε (*Φοῖβος, ἐπιμήνιος συγγραφή περὶ τῆς δημοσίας ὑγείας, τῆς οἰκογενειακῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς προχείρου οἰκιακῆς ἰατρικῆς ἐν ἐλλείψει ἰατροῦ*, ὑπὸ Ἰωάννου Π. Πύρλα, ΕΤΟΣ ΙΑ΄, ἐν Ἀθήναις τῇ 1 Δεκεμβρίου 1888 – Αριθ.1, σ.180): «Ἐπέβαλεν ὁ διδάσκαλος νὰ ὀμιλῶσι συνετῶς, νὰ μὴ καλῶσι τινὰ διὰ τοῦ ἐπιφωνήματος βρέ, βρέ Σύ. Ἀλλὰ νὰ λέγωσι *κύριε κυρία* [...] νὰ μὴ προφέρωσι τὸ κ ὡς τὸ ὅπως ἦτο τότε τοῦ συρμοῦ παρὰ τῶ λαῶ». Στην υποσημείωση (α): «Ἐν ᾧ οἱ παῖδες εὐρίσκοντο εἷς τινὰ ἀγωνίαν διὰ τὴν τοιαύτην ὑποχρέωσιν τοῦ ἐκφράζεσθαι, ὑπέφερον καὶ ἀγωνίας παρὰ τῶν βαναύσων τῆς ἀγορᾶς, οἵτινες, ὅταν διέβαινε παιδίον τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου ἐφώνουν *τσύριε*,

Οικισμοί: Άγιος Βασίλειος, Αγιωργίτικα, Βλαχοκερασιά³⁶, Κανδήλα, Κολλίνες, Λεβίδι³⁷, Λουκά (πρώην αρβανιτόφονος³⁸), Μάκρη (πρώην Μπολέτα), Μαυρίκι, Μηλιά, Νεστάνη (πρώην Τσιπιανά), Ορχομενός (πρώην Καλπάκι), Παρθένι (πρώην Μπερτζοβά), Περθώρι³⁹, Στενό. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία -σύμφωνα με τις καταγραφές και τις μαρτυρίες- του τσιτακισμού από ένα σημαντικό τμήμα της Επαρχίας Μαντινείας και γειτονικό τμήμα της Γορτυνίας εν μέσω ζωνών τσιτακισμού. Το τμήμα αυτό περιλαμβάνει οικισμούς του πρώην Δήμου Φαλάνθου: Αλωνίσταινα, Πιάνα, Ροεινό, Σιλίμνα, Τσελεπάκος, Χρυσοβίτσι, Λυκόχια, Καρδαράς.

2.5.2. Επαρχία Γορτυνίας: Αγριδάκι, Ατσίχολος, Βαλτεσινίκο, Βλαχέρνα (πρώην Μπεζενίκο), Βυζίκι⁴⁰, πιθανόν Βυτίνα, Δημητσάνα⁴¹, Ζυγοβίτσι, Καλλιάνι, Καμενίτσα, Καρκαλού, Κερπινή, Λαγκάδια, Λάστα⁴², Λευκοχώρι (πρώην Ρεκούνι), Μαγούλιανα, Νυμφασία (πρώην Γρανίτσα), Παλαιοχώρι, Περδικονέρι (πρώην Κατσουλιά), Σέρβου⁴³, Σταυροδρόμι (πρώην Αλβάνιτσα), Στεμνίτσα, Τουθόα (πρώην Τσίπολιος), Τρόπαια (πρώην Βερβίτσα), Φούσκαρη, Φτεριά (πρώην Κιάρνη/Τσιάρνη) και πιθανότατα αρκετοί άλλοι οικισμοί που δεν έχουν ακόμη προσδιοριστεί από την έρευνα.

Οι παλαιότερες γνωστές καταγραφές από τη Γορτυνία σώζονται σε έγγραφα του 17^{ου} αι. (γραφή τζ = τσ).

2.5.3. Επαρχία Κυνουρίας: Τσιτακισμός χαρακτήριζε το ιδίωμα του χωριού Καστρί⁴⁴. Το τελευταίο ήταν το μεγαλύτερο και κυριότερο μιας ομάδας οικισμών, τα λεγόμενα «Καστριτοχώρια»⁴⁵. Δεν είναι προς το παρόν γνωστό αν ο τσιτακισμός υπήρχε και στους υπόλοιπους πλην του Καστρίου οικισμούς της ομάδας, αν και είναι αρκετά πιθανό.

2.5.4. Επαρχία Μεγαλοπόλεως: Δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία για την παρουσία του τσιτακισμού στους οικισμούς της συγκεκριμένης επαρχίας, αν και είναι πολύ πιθανό το

τσύριε! βρέ κύριε! έμπαίζοντες την νέαν λέξιν». Βλ. επίσης Βέης 1921, σ.192: «Οι κάτοικοι της Τρίπολης γίνονταν παλαιότερα αντικείμενο σκώμματος, επειδή έλεγαν *κουτσία, φατσή τσαι ρίγανη...*».

³⁶ Βλ. ΙΑΝΕ 843 (έτος 1963), σελ.2: «Τὸ κ κανονικῶς μὲν προφέρεται, ὡς γράφεται, σπανίως δὲ –παρὰ τοῖς παλαιότεροις- ὡς τὸ ὑπερωικὸν Q (Κενές – Qενές, Κίκιρης – Qίκιρης)». Προφανώς, όπως φαίνεται και από τα περιβάλλοντα, ο συλλογέας εννοεί τον τσιτακισμό, το αποτέλεσμα του οποίου χαρακτηρίζει λανθασμένα ως «υπερωικό», ενώ χρησιμοποιεί το σύμβολο Q q του λατινικού αλφαβήτου.

³⁷ Χατζιδάκις 1934:81, ΣΛ 2 (έτος 1965).

³⁸ Βλ. πιο πάνω υποσημ.17.

³⁹ ΙΑΝΕ 9 (έτος 1904):16-17, Βέης 1921:192.

⁴⁰ Με τσιτακισμό *Βυζίτσι*. Βλ. Φλούδας 1963.

⁴¹ Χατζιδάκις 1934:81, ΙΑΝΕ 12 (έτος 1914):27.

⁴² Βλ. Λάσκαρης 1917, ΙΑΝΕ 331.

⁴³ ΙΑΝΕ 739 (έτος 1959):134. Αντίθετα ρητή αναφορά περί απουσίας τσιτακισμού στο ΙΑΝΕ 1438 (έτος 2003:82).

⁴⁴ ΙΑΝΕ 9 (έτος 1904, Ν.Βέη), σ.28 (δημοτικό τραγούδι με δείγματα τσιτακισμού: *τσαι, τσει, τσίτρινος, τσεφάλια*), επίσης Βέης 1921:192 (*(ε)τζέινος*).

⁴⁵ Σε αυτά περιλαμβάνονταν και οι οικισμοί Αγία Σοφία, Έλατος (πρώην Δραγαλεβός) κ.λπ.

φαινόμενο να εμφανιζόταν σε τμήματά της. Συστηματικότερη επιτόπια έρευνα θα συνέβαλε σε ακριβέστερη εικόνα.

2.6. Λακωνία:

2.6.1. Επαρχία Λακεδαίμονος: Ο Ν.Βέης (1921) αναφέρει την ύπαρξη τσιτακισμού στο Μιστρά, όπως και ο Thumb για τους ορεινούς οικισμούς της Σπάρτης (στις ανατολικές πλαγιές του Ταΰγετου, 1901:35), γεγονός όμως που δεν επιβεβαιώνεται με σαφήνεια από τις συλλογές υλικού. Αυτό που έχει όντως καταγραφεί στην περιοχή είναι η πρόσθια πραγμάτωση του /k/⁴⁶. Η πραγμάτωση αυτή θα μπορούσε να αποτελεί το πρώτο στάδιο υποχώρησης του τσιτακισμού, ο οποίος πιθανόν παλαιότερα να ήταν όντως παρών στην περιοχή, θα μπορούσε όμως να είναι και εναλλακτική πραγμάτωση⁴⁷. Η σαφής αναφορά του Thumb σε πραγματώσεις *tš* ή *ts* πρέπει πάντως να εξεταστεί σοβαρά δεδομένου ότι, όπως αναφέρει, διέσχισε ο ίδιος την περιοχή⁴⁸. Σε ό,τι αφορά τους οικισμούς του τέως Δήμου Οινούντος, οι οποίοι ανήκαν στην Επαρχία Λακεδαίμονος και βρίσκονται στο βορειοανατολικό τμήμα της⁴⁹, ο Φ.Κουκουλές στα *Οινουντιακά* (1908), δηλαδή τη μελέτη του για την περιοχή η οποία περιλαμβάνει και εκτενή περιγραφή του ιδιώματος, δεν αναφέρει τσιτακισμό.

2.6.2. Επαρχία Γυθείου: Στους μη μανιάτικους οικισμούς της επαρχίας⁵⁰ πιθανόν απαντάτο, όπως και σε γειτονικούς μανιάτικους οικισμούς, προσθίωση του /k/.

2.6.3. Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς: Σε τμήματα της Επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς, η οποία έχει δεχτεί και εποικισμό από τα Κύθηρα και τη Μάνη, απαντάται, όπως προαναφέρθηκε, προσθίωση του /k/ (π.χ. Γεράκι⁵¹, Άγιος Δημήτριος -δήμου Νιάτων-, Ασωπός, Ελιά, Μολάοι,

⁴⁶ ΙΑΝΕ 1399 (έτος 1999).

⁴⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι στα Μαγούλιανα της Επαρχίας Γορτυνίας του νομού Αρκαδίας καταγράφηκαν (2003, ΙΑΝΕ 1438, συλλ.:Χ.Μπασέα-Μπεζαντάκου) δείγματα τσιτακισμού, αλλά και πρόσθιας πραγμάτωσης του /k/, σε ορισμένες περιπτώσεις στο ίδιο λεξιλογικό στοιχείο (π.χ. *παιδάτσι* ~ *παιδάκ'ι*). Πιθανόν η δεύτερη πραγμάτωση να αντιπροσωπεύει ένα από τα στάδια υποχώρησης του τσιτακισμού, θα μπορούσε όμως να παραπέμπει και σε ανέκαθεν εναλλαγή των δύο πραγματώσεων στο ιδίωμα του συγκεκριμένου οικισμού ή και άλλων. Το ζήτημα είναι προς διερεύνηση.

⁴⁸ Πρβλ. το τοπωνύμιο *Τζεραμιό* (= *Τσεραμιό* < *κεραμειό/κεραμείον*); ονομασία παλαιού οικισμού στα περίχωρα της Σπάρτης, ο οποίος καταγράφηκε στην ενετική στατιστική *Grimani* του 1700. Η χρήση του *tš* (=τσ) φαίνεται να μαρτυρεί τσιτακισμό, αν και θα μπορούσε να αποτελεί προσπάθεια απόδοσης στη γραφή πρόσθιου /k/.

⁴⁹ Οικισμοί: *Βρέσθενα, Βαμβακού, Βασαράς, Βέρια, Μεγάλη Βρύση, Καρνές* (πρώην *Αράχοβα*).

⁵⁰ Ορισμένοι από τους οικισμούς της επαρχίας στο βόρειο-βορειοανατολικό τμήμα της καθώς και ορισμένοι της γειτονικής Επαρχίας Λακεδαίμονος περιλαμβάνονταν στα λεγόμενα *Μπαρδουνοχώρια*, τα οποία έχουν αρκετά κοινά πολιτισμικά και γλωσσικά στοιχεία με τη γειτονική Μάνη, ενώ μέχρι την Επανάσταση του 1821 στην περιοχή κατοικούσε πολυπληθές μουσουλμανικό αλβανικό στοιχείο, οι λεγόμενοι *Τουρκομπαρδουνιώτες*.

⁵¹ Επιτόπια έρευνα. Ο οικισμός βρίσκεται στην Επαρχία Λακεδαίμονος πολύ κοντά στα όρια με την Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς.

Πάκια, Ελαφώνησος, Τάλαντα, κ.λπ.⁵² Ο τσιτακισμός όμως δεν φαίνεται να ήταν άγνωστος ιδίως στα νοτιότερα τμήματα της επαρχίας (π.χ. *τσαι, παιδάτσι* κ.λπ.). Όπως σημειώνει ο Κοντοσόπουλος (1979:303): «Εις τον Άγιον Νικόλαον [οικισμός του Δήμου Βοιών στο νότιο άκρο της επαρχίας] και την Νεάπολιν επικρατεί ο τσιτακισμός της μορφής $k = τσ$ παλαιότερον, κρητικής αποχρώσεως σήμερον⁵³. Η εξέλιξις είναι περίεργος διότι αντιστρατεύεται την γνωστήν ερμηνείαν του κρητικού τσιτακισμού ως ενδιάμεσου σταδίου προς τον πλήρη τσιτακισμόν ήτοι $k = τσ$ πάντοτε προ των προσθίας αρθρώσεως φωνηέντων *e, i*». Αν ο τσιτακισμός της περιοχής είναι του φατνιακού τύπου ([ts]) και αν δεχτούμε μονοκατευθυντικότητα της μεταβολής $k > ts$, τότε οι πιθανότερες ερμηνείες της κατάστασης αυτής σε συνδυασμό με την απόκλιση μεταξύ της αναφοράς του Thumb περί τσιτακισμού στη Λακεδαίμονα και των σύγχρονων καταγραφών είναι, κατά τη γνώμη μου, οι εξής: (α) Η πρόσθια πραγμάτωση του /k/ αποτελεί δείγμα υποχώρησης του τσιτακισμού προς την κατεύθυνση της Κοινής Νεοελληνικής. (β) Υπήρχε από παλαιότερα εναλλαγή μεταξύ τσιτακισμού και πρόσθιας πραγμάτωσης στις συγκεκριμένες περιοχές, πιθανόν και εκτός Λακωνίας (βλ. υποσημ.47). Το ζήτημα είναι προς περαιτέρω διερεύνηση.

2.7. Μεσσηνία: Ο Ν.Βέης αναφέρει τσιτακισμό στην Καλαμάτα χωρίς περαιτέρω λεπτομέρειες. Ο Thumb επίσης (1901:190) αναφέρει την παρουσία τσιτακισμού σε τμήματα της Μεσσηνίας, η μαρτυρία όμως αυτή είναι ασαφής και λόγω της διαφορετικής διοικητικής διαίρεσης της εποχής⁵⁴. Η μόνη περιοχή της Μεσσηνίας –εκτός από το τμήμα που καταλαμβάνει η μεσσηνιακή Μάνη, όπου εμφανίζεται ο τσιτακισμός του τύπου των φατνιακών προστριβόμενων ([ts], [dz])-, στην οποία έχει καταγραφεί τσιτακισμός, και μάλιστα μάλλον φατνιακού τύπου, είναι ο γειτονικός στη μεσσηνιακή Μάνη οικισμός Αλαγονία (πρώην Σίτσοβα)⁵⁵. Πιθανολογείται, χωρίς να υπάρχουν προς το παρόν ασφαλή στοιχεία, ότι το φαινόμενο εμφανιζόταν και σε άλλους οικισμούς του τέως Δήμου Αλαγονίας. Στην υπόλοιπη Μεσσηνία πάντως δεν έχει καταγραφεί τσιτακισμός.

2.8. Ηλεία: Εντός των διοικητικών ορίων του σημερινού Νομού Ηλείας τσιτακισμός χαρακτήριζε το ιδίωμα της Ανδρίτσαινας της Επαρχίας Ολυμπίας⁵⁶ και πιθανότατα και άλλων οικισμών της περιοχής, καθώς και βορειότερα το ιδίωμα του ορεινού οικισμού Λάμπεια (πρώην

⁵² ΙΑΝΕ 950 (έτος 1970, Άγιος Νικόλαος και Νεάπολη Δήμου Βοιών). ΣΛ 1150 (έτος 1970, οικισμός: Πάκια), σ.Π-ΙΙΙ του προλόγου. ΣΛ 1554 (έτος 1972, Ελαφώνησος), σ.10. ΙΑΝΕ 1364 (έτος 1995, οικισμοί: Ασωπός, Ελιά, Άγιος Δημήτριος δήμου Νιάτων). Α.Κωνσταντινίδου, *το γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής Επιδάουρου Λιμηράς*, Πανεπιστ.Αθηνών 2006 (μεταπτυχ.εργασία, συνοδευόμενη από ηχητικό υλικό από τον οικισμό Τάλαντα). Κοντοσόπουλος 1982:127 και 1979:303.

⁵³ Δεν προσδιορίζεται η ακριβής πραγμάτωση του *τσ*.

⁵⁴ Π.χ. η Ανδρίτσαινα ανήκε διοικητικά παλαιότερα στο Νομό Μεσσηνίας.

⁵⁵ Βλ.Μπασέα-Μπεζαντάκου 1985:136.

⁵⁶ Βλ. Χατζιδάκης *Γλωσσολογικά Έρευνα* σ.81, Thumb 1901:190 κ.λπ.

Δίβρη) της Επαρχίας Ηλείας⁵⁷. Στοιχεία για άλλους οικισμούς της Ηλείας δεν υπάρχουν προς το παρόν.

3. Τύποι τσιτακισμού και η γεωγραφική τους τοποθέτηση⁵⁸. Καταγράφονται δύο βασικοί τύποι τσιτακισμού: (α) Τσιτακισμός ουρανοφατνιακού τύπου: [ʃ] [dʒ], ο οποίος δηλώνεται σε διάφορες πηγές ως τʃ (ή τσι ή και τʃ). Με τις γραφές αυτές δηλώνεται πιθανόν και τσιτακισμός του τύπου [te] [dʒ]⁵⁹, για μεγαλύτερη ακρίβεια στην περιγραφή όμως θα χρειαζόταν να έχουν πραγματοποιηθεί σχετικές έρευνες με ειδικά όργανα. (β) Τσιτακισμός φατνιακού τύπου: [ts], [dz]. Δεν είναι σαφές αν υπήρχε (και υπό ποιες συνθήκες) εναλλαγή μεταξύ διαφόρων τύπων τσιτακισμού στο ιδίωμα του ίδιου οικισμού (π.χ. [ʃ] ~[te]). Επίσης ο τύπος του τσιτακισμού δεν μαρτυρείται για όλες τις περιοχές με σαφήνεια. Με βάση τις υπάρχουσες καταγραφές και μαρτυρίες περισσότερο διαδεδομένος φαίνεται πως ήταν ο τσιτακισμός ουρανοφατνιακού τύπου ([ʃ] [dʒ]): Όπως είδαμε, μαρτυρείται και καταγράφεται για την Κορινθία, τα Κλουτσιοχώρια της ανατολικής Αχαΐας (Επαρχία Καλαβρύτων), τη Γορτυνία και την Επαρχία Μαντινείας, πιθανότατα και για το Καστρί Κυνουρίας⁶⁰. Τσιτακισμό φατνιακού τύπου εμφάνιζε η περιοχή της Αλαγονίας (Μεσσηνία). Άγνωστος ήταν ο τύπος του τσιτακισμού στο ιδίωμα του Λυγουριού Ναυπλίας (Αργολίδα), καθώς δεν υπάρχουν προς το παρόν σχετικές πληροφορίες.

4. Συμπεράσματα.

Ο τσιτακισμός ήταν ένα φαινόμενο με σχετικά ευρεία διάδοση στην Πελοπόννησο. Απομένει (και επιβάλλεται) να γίνουν αρκετά ακόμη τόσο ως προς την καθαυτό φωνητική καταγραφή με σύγχρονες μεθόδους όσο και ως προς την αποκάλυψη της γεωγραφικής έκτασής του στην Πελοπόννησο, ο βαθμός υποχώρησής του περιορίζει όμως σημαντικά τις δυνατότητες να καλυφθεί το κενό. Οποσδήποτε η ακριβής φωνητική καταγραφή σε συνδυασμό με την αποκάλυψη της γεωγραφικής του έκτασης θα συμβάλει στη διαδικασία συμπλήρωσης της γλωσσογεωγραφίας της Νέας Ελληνικής, που εμφανίζει ακόμη και σήμερα δυσαναπλήρωτα κενά, και κατ' επέκταση σε μια πιο διαφοροποιημένη αντίληψη των σχέσεων των νεοελληνικών γλωσσικών ποικιλιών μεταξύ τους, αλλά και της διαχρονικής τους πορείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άμαντος Κ. (1930α). Κριτικό σημείωμα στο *Étude descriptive du parler maniote meridional* (Paris 1929) του Α. Mirambel. *Ελληνικά* 3: 260-261.

Άμαντος Κ. (1930β). «Κυλλήνη-Κορινθία». *Ελληνικά* 3: 536-537.

Βέης Ν. (1921). Κριτικό σημείωμα στο *Dialekte und Umgangssprache im Neugriechischen* του Α. Heisenberg. *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 2: 191-195

⁵⁷ ΙΛΝΕ 907 (έτος 1969).

⁵⁸ Για τους χαρακτηρισμούς των φθόγγων βλ. Nespor & Ράλλη 1999:45-47.

⁵⁹ [ε], [z]: Άηχο και ηχηρό φατνοουρανικά εξακολουθητικά (Nespor & Ράλλη 1999:47).

⁶⁰ Βλ. Βέης 1921, σ.192: (ε)τʃείνος.

- Γεωργακάς Δ. (1982). A Graeco-Slavic Controversial Reexamined: The –ITΣ- Suffixes. *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμος 17. Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών.
- Δορμπαράκης Π.Χ. (1974). «Το γλωσσικόν ιδίωμα της Δυτικής Κορινθίας». *Πλάτων* 26: 54-59.
- Δορμπαράκης Π. & Κ.Πανουτσοπούλου (1992). Η περιοχή της Ευρωστίνης Κορινθίας, *Ιστορία-Λαογραφία-Γλώσσα*. Αθήνα: Έκδοση Συλλόγου Ευρωστινίων-Gutenberg.
- Deffner M. (1871). *Neograeca*. Lipsiae: Hundertstund & Pries.
- Foy K. (1879). *Lautsystem der griechischen Vulgärsprache*. Leipzig: B.G.Teubner.
- Heisenberg A. (1918). *Dialekte und Umgangssprache im Neugriechischen*. München: Verlag der K.B.Akademie der Wissenschaften.
- Λάσκαρης Ν. (1917). Η Λάστα και τα μνημεία της. Πύργος: Τυπογραφείον της Αυγής.
- Mirambel A. (1929). *Étude descriptive du parler maniote méridional*. Paris: E.de Boccard.
- Κακριδής Ι. (1930). «Σημείωμα περί τσιτακισμού». *Ελληνικά* 3: 261-262.
- Κοντοσόπουλος Ν. (1979). «Διαλεκτικά φαινόμενα της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς». *Λακωνικά Σπουδαί* Δ': 302-309.
- Κοντοσόπουλος Ν. (1982). «Το γλωσσικόν ιδίωμα των Κυθήρων». *Αθηνά* 78: 125-144.
- Κουκουλές Φ. (1908). *Οινουντιακά*. Χανιά: Τύποις Μ.Σαλίβερου.
- Κούσουλας Ι. (1904). Μελέτη περί του γλωσσικού ζητήματος. *Εν Αθήναις*: Εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεωνή.
- Lass R. (1997). *Historical Linguistics and Language Change*. Cambridge University Press.
- Μηλιαράκης Α. (1886). *Γεωγραφία πολιτική, αρχαία και νέα, του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*. *Εν Αθήναις*: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Μπασέα-Μπεζαντάκου Χ. (1985). «Γλωσσογεωγραφικές παρατηρήσεις στο ιδίωμα της περιοχής Αλαγονίας». *Λεξικογραφικόν Δελτίον* ΙΕ': 135-146.
- Nespor M. & Α.Ράλλη (1999). *Φωνολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις «Πατάκη».
- Newton B. (1972). *The Generative Interpretation of Dialect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shipp G.P. (1965). "IOY=Y in Modern Greek". *Glotta* 43:302-316.
- Σκιάς Α. (1903). Ο αληθής χαρακτήρ του λεγόμενου γλωσσικού ζητήματος. *Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Επιστημονική Επετηρίς 1902-1903*. *Εν Αθήναις*: Τύποις Π.Δ.Σακελλαρίου.
- Thumb A. (1901). *Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Thumb A. (1910). *Handbuch der neugriechischen Volkssprache*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Trudgill P. (2003). "Modern Greek Dialects: A preliminary classification". *Journal of Greek Linguistics* 4: 45-63.
- Φλούδας Ν. (1963). *Βυζικιώτικα*, τόμος 3^{ος}: Λαογραφία. Αθήνα.
- Χατζιδάκις Γ. (1934). «Περί της μεγαρικής διαλέκτου και των συγγενών αυτής ιδιωμάτων». Στο: *Γλωσσολογικά Έρευνα*, τόμος Α' (*εν Αθήναις*: εκ του τυπογραφείου Βιτσικουνάκη): 73-92.